

Невара Лілія Михайлівна
к.ю.н., асистент кафедри міжнародного права
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені
Тараса Шевченка

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОСНОВА ПРАВА НА ОСВІТУ В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Право на освіту - це одне з основних соціально-культурних прав людини необхідних для нормальної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства. Воно дає право людині здобувати знання, набувати культурних навичок, орієнтуватися у виборі професії і т. інше. Право на освіту гарантується міжнародним правом і основними законами держав.

Міжнародні механізми забезпечення і захисту права на освіту мають тверду основу в міжнародному праві захисту прав людини, що закріплено універсальними та регіональними документами. А саме: Загальною декларацією прав людини 1948 р. (ст. 26), Конвенцією про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 р. (ст.ст. 1-4), Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. (ст.ст. 13, 14), Конвенцією про права дитини 1989 р. (ст.ст. 28, 29). На регіональному рівні прийнято Європейську конвенцію про захист прав людини і основних свобод 1950 р. (ст. 2 Першого протоколу 1952 р.), Європейську соціальну хартію 1950 р. (ст. 7), Гельсінський Заключний акт 1975 р., Американську конвенцію про права людини 1969 р. (ст. 13 Додаткового протоколу до Американської конвенції про права людини в сфері економічних, соціальних і культурних прав 1988 р.) і Африканську хартію прав людини і народів 1981 р. (ст. 17).

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) рекомендує розглядати право на освіту як елемент права на життя, права на розвиток, права на безперервну освіту, яке має реалізовуватися протягом усього життя людини.

Загальна декларація прав людини 1948 року розглядається як джерело права на освіту в силу винятково важливого значення даного акту. У ст. 26 закріплено обов'язковість, загальнодоступність, безкоштовність початкової освіти: «Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безоплатною, хоча б в тому, що стосується початкової і загальної. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного»¹. Загальна декларація прав людини позначила мету освіти в світовому масштабі: «Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй з підтримання миру»².

Пізніше міжнародна спільнота підтвердила це прагнення в Декларації принципів толерантності, прийнятою Генеральною конференцією ЮНЕСКО 16 листопада 1995 р. Також, Загальна декларація прав людини закріпила пріоритетне право батьків у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей: «Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей»³.

Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 року встановила рівність в отриманні освіти незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, економічного становища або народження⁴.

Конвенція відносить термін «освіта» до всіх типів і ступенів освіти, що включає доступ до неї, рівень і якість навчання, а також умови, в яких воно ведеться⁵.

¹ Загальна декларація прав людини. [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти. [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_174.

⁵ Там само.

Крім того, Конвенція містить зобов'язання, які будуть прийматися державами-учасницями з метою ліквідації або попередження дискримінації як де-юре, так і де-факто, а саме:

«1) скасувати всі законодавчі постанови та адміністративні розпорядження і припинити адміністративну практику дискримінаційного характеру в галузі освіти;

2) провести, якщо потрібно, в законодавчому порядку заходи, необхідні для того, щоб усунути будь-яку дискримінацію при прийомі учнів до навчальних закладів;

3) не допускати, в тому що стосується плати за навчання, надання стипендій та будь-якої іншої допомоги учням, а також дозволів і пільг, які можуть бути необхідні для продовження освіти за кордоном, ніяких відмінностей у ставленні до учнів громадянам даної країни з боку державних органів, крім відмінностей, заснованих на їх успіху або потребах;

4) не допускати у випадках, коли державні органи надають навчальним закладам ті або інші види допомоги, ніяких переваг або обмежень, заснованих виключно на приналежності учнів до будь-якої певної групи;

5) надавати іноземним громадянам, які проживають на її території, такий самий доступ до освіти, який вона надає своїм громадянам»⁶.

З метою виконання зобов'язань, Конвенцією передбачена програма дій спрямована на здійснення рівності можливостей і ставлення в галузі освіти, яку держави-учасниці повинні почати:

«1) зробити початкову освіту обов'язковою і безкоштовною; зробити середню освіту доступною для всіх на основі повної рівності і в залежності від здібності кожного; забезпечити дотримання передбаченої законом обов'язковості навчання;

2) забезпечити в усіх державних навчальних закладах рівного ступеню однаковий рівень освіти і рівні умови щодо якості навчання;

⁶ Там само.

3) заохочувати і розвивати відповідними методами освіту осіб, які не одержали початкової освіти або які не закінчили його, і продовження їх освіти відповідно до здібностей кожного;

4) забезпечити без дискримінації підготовку до викладацької професії»⁷.

Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав виокремлює чотири основні ознаки права на освіту: наявність, доступність (недискримінація, фізична і економічна доступність), прийнятність і адаптованість освіти, а також дає вказівки про те, що «право на освіту може здійснюватися лише за наявності у викладачів та учнів академічної свободи».

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року в ст. 13 і 14 закріплює право кожної людини на освіту. Пакт підтвердив обов'язковість і безкоштовність для всіх початкової освіти; закріпив відкритість і доступність середньої освіти в його різних формах (включаючи професійно-технічну освіту), вищої освіти (на основі здібностей кожного) з поступовим введенням її отримання на безоплатній основі. У Пакті були деталізовані цілі освіти, яка має бути спрямована на повний розвиток людської особистості і свідомості її гідності, зміцнювати повагу до прав людини та основних свобод; освіта повинна дати можливість усім бути корисними учасниками вільного суспільства, а також сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між націями і релігіями, сприяти ООН у підтриманні миру⁸.

Втім, право на освіту та право на культурний розвиток (ст. 15 Пакту) настільки тісно взаємопов'язані, що їх неможливо відділити одне від одного. Освіта необхідна для того, щоб людина знала культуру, історію і сталі цінності того суспільства, в якому живе. Також, освіта має важливе значення для людини з точки зору її участі в культурному житті цього суспільства і використання досягнень наукового прогресу. Для груп, що належать до етнічних, релігійних, культурних меншостей чи корінного населення, освіта необхідна не тільки для розширення кругозору і спілкування певною мовою і обміну ідеями та культурою,

⁷ Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти. [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_174.

⁸ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

але і є незамінною для самого життя і виживання цих груп⁹. Нарешті, право на освіту пов'язано з економічними правами, оскільки освіта сприяє соціальній мобільності і включенню в сучасну економічну діяльність. Крім того, освіта дозволяє людині користуватися повною мірою всіма можливостями суспільства. Про зв'язок між освітою і економікою свідчить той факт, що без належного державного фінансування гарантувати право на освіту неможливо. З іншого боку, загальновідомо, що витрати на освіту вкрай необхідні для довгострокового економічного і соціального розвитку, оскільки інвестиції в сферу освіти сприяють економічному зростанню. Важливе значення права на освіту полягає також в тому, що освіта дає людині необхідні професійні навички і підготовку для виконання певних видів трудової діяльності або функцій, які визначають місце людини в суспільстві.

В силу свого характеру право на освіту розглядається як «розширення прав і можливостей», за допомогою яких «людина влаштовує своє життя і, зокрема, будує свої відносини з ... державою. Головна роль в справі соціального захисту прав ... належить освіченим громадянам, здатним поширювати свої ідеї і об'єднуватися на захист своїх прав»¹⁰.

Права батьків, закріплені Конвенцією про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти були підтверджені і в Пакті.

Держави-учасниці Пакту взяли на себе зобов'язання щодо встановлення мінімуму вимог для освіти, розвитку мережі шкіл усіх ступенів, встановлення задовільною системи стипендій. Пакт зобов'язав держави-учасниці постійно покращувати матеріальні умови викладацького складу освітніх установ.

Конвенція про права дитини 1989 р. підтвердила загальнодоступність освіти, безоплатність і обов'язковість початкової освіти. Конвенція поклала обов'язок на держави-учасниці забезпечувати надання середньої освіти, як загальної, так і професійної на безкоштовній основі; забезпечувати доступність вищої освіти для всіх на основі здібностей кожного; вживати заходів для регулярного відвідування дітьми шкіл, а також щодо зниження числа дітей які залишають школи. Конвенція про права дитини закріпила право дитини на

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

доступність інформації і матеріалів у галузі освіти. Відповідно до Конвенції, шкільна дисципліна повинна підтримуватися тільки за допомогою методів, що ґрунтуються на повазі до людської гідності¹¹.

Положеннями Конвенції значно розширені цілі освіти, зокрема, освіта повинна бути спрямована не тільки на повний розвиток особистості дитини і виховання у неї поваги до прав людини і основних свобод, на підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві на основі принципів розуміння, миру, терпимості, рівноправності, дружби між народами, а й на виховання поваги до своїх батьків, своєї культурної самобутності, мови, цінностей, національних цінностей країни проживання, країни походження, інших цивілізацій, а також поваги до навколишньої природи¹².

Європейська Конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 року встановила, що «нікому не може бути відмовлено в праві на освіту». Цим формулюванням Європейська конвенція підтверджує право кожної людини на освіту, накладає заборону на будь-яку дискримінацію в праві на освіту, разом з тим, Конвенція не конкретизує рівень отримання освіти. Також, Європейська конвенція зобов'язує державу, яка повинна поважати право батьків, забезпечувати своїм дітям таку освіту і навчання, яке відповідає їх власним релігійним і світоглядним переконанням¹³.

У статті 2 Першого протоколу до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод йдеться про забезпечення здійснення деяких прав і свобод, інших, ніж ті, які вже включені в Конвенцію, а саме: «Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. При здійсненні будь-яких функцій, які вони прийняли на себе по відношенню до освіти і навчання, держава повинна поважати право батьків забезпечувати своїм дітям таку освіту і навчання, яке відповідає їх власним релігійним і світоглядним переконанням»¹⁴.

¹¹ Конвенція про права дитини. [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: http://www.unicef.org/ukraine/convention_small_final.pdf.

¹² Там само.

¹³ Європейська Конвенція про захист прав людини і основних свобод. [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

¹⁴ Перший протокол до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод. [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_535.

Європейська соціальна хартія (переглянута, 1996 рік)¹⁵ проголошує права та свободи і встановлює контрольний механізм, покликаний гарантувати їх дотримання країнами-учасницями. Зокрема, що стосується освіти:

- безкоштовна початкова та середня освіта;
- безкоштовні та ефективні служби професійної орієнтації;
- доступ до початкової освіти (загальна і професійна підготовка на рівні середньої школи), до університетської та не університетської вищої освіти, до професійної підготовки та перепідготовки;
- прийняття заходів на підтримку іноземців, які проживають на території даної країни;
- інтеграція дітей-інвалідів у загальні навчальні заклади;
- доступ до освіти та професійної підготовки для інвалідів.

Відповідно до положень пункту 3 статті 7 держави зобов'язуються домагатися, щоб особи, які ще повинні відвідувати школу, не використовувалися на таких видах робіт, які не дають їм можливості завершити свою освіту. А положення статті 10 передбачає заходи, які слід приймати з метою забезпечення здійснення права на професійну підготовку.

Стаття 15 містить гарантії, які надають особам з обмеженою працездатністю можливості отримання професійної орієнтації, освіти і професійного навчання в рамках спільних програм в тих випадках, коли це можливо, або, за відсутності такої можливості, через державні або приватні спеціалізовані установи¹⁶.

У статті 17 містяться положення, спрямовані на забезпечення ефективного здійснення права дітей та підлітків на те, щоб вони росли в умовах, що сприяють повноцінному розвитку їх особистості та їхніх фізичних і розумових здібностей¹⁷. Держави повинні вжити всіх відповідних і необхідних заходів для забезпечення отримання дітьми і підлітками безкоштовної початкової і середньої освіти. Також, держави заохочують регулярне відвідування шкільних занять, враховуючи права та обов'язки їхніх батьків аби діти та підлітки отримували увагу, сприяння, освіту

¹⁵ Європейська соціальна хартія (переглянута). [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_062.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

і підготовку, які їм необхідні. Зокрема, шляхом створення або збереження установ і служб, достатніх та адекватних для даних цілей.

Відповідно до положень статті 19, держави зобов'язуються розвивати та заохочувати навчання національної мови приймаючої держави робітників-мігрантів і членів їх сімей, а також розвивати і заохочувати, по можливості, навчання дітей робітників-мігрантів рідної мови робочого-мігранта¹⁸.

У Гельсінському Заключному акті або Гельсінській декларації, підписаним главами 35 держав у столиці Фінляндії Гельсінкі 30 липня - 1 серпня 1975 року¹⁹, держави-учасниці заявляють про свою рішучість дотримуватися і здійснювати на практиці повагу до прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань²⁰. Відповідно до такого керівного принципу держави зобов'язуються діяти відповідно до цілей і принципів Статуту ООН і Загальної декларації прав людини. А саме, будуть виконувати свої зобов'язання, відповідно до міжнародних декларацій і угод в цій галузі, включаючи Міжнародні пакти про права людини у разі їх підписання²¹. У Декларації, прийнятою Народою з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), зазначені принципи якими держави-учасниці будуть керуватися у взаємних відносинах.

Право на освіту закріплене у конституціях всіх сучасних демократичних держав, що дає кожній людині право на певні форми поведінки з боку держави. Держави зобов'язані поважати, захищати і реалізовувати право на освіту. Обов'язок поважати право на освіту забороняє самій державі діяти в протиріччя визнаним правам і свободам, перешкоджати або стримувати реалізацію таких прав і свобод.

Право на освіту є одним з найбільш істотних конституційних соціальних прав людини, що створює передумову для розвитку як його особистості, так і всього суспільства. У конституціях сучасних демократичних державах право на освіту в широкому сенсі включає цілий комплекс прав: право на отримання безкоштовної початкової або середньої освіти в державних і муніципальних

¹⁸ Там само.

¹⁹ Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі. [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_055.

²⁰ Там само.

²¹ Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі. [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_055.

школах, загальнодоступність освіти, право на вибір батьками форми навчання (релігійне, світське), свобода викладання.

Конституція України 1996 року (ст. 53) гарантує кожній людині доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі. Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства²².

Закріплення в Конституції безкоштовності освіти, безумовно, сприяє її загальнодоступності. Конституція України зобов'язує кожну людину отримати повну загальну середню освіту. При цьому батьки або особи, які їх замінюють, повинні забезпечити своїм дітям отримання освіти даного рівня.

Як ми бачимо, освіта має важливе значення для людини з точки зору її участі в культурному житті суспільства і використання досягнень наукового прогресу та повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод.

²² Конституція України. [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show>.